

Русини-українці Холмщини та Підляшшя - шлях до повстання 1863 р.

І. Парнікоза¹, А. Сьлензак-Парнікоза², К. Войцеховський³

¹НІАМ «Київська фортеця», вул. Госпітальна, 24-а, Київ, 01133, Україна,
ivan.parnikoza@gmail.com

²Локальна група для охорони вовка на Ельблонзькій височині, Толькмицько,
Бжезіна, 2а, 82-340, Польща

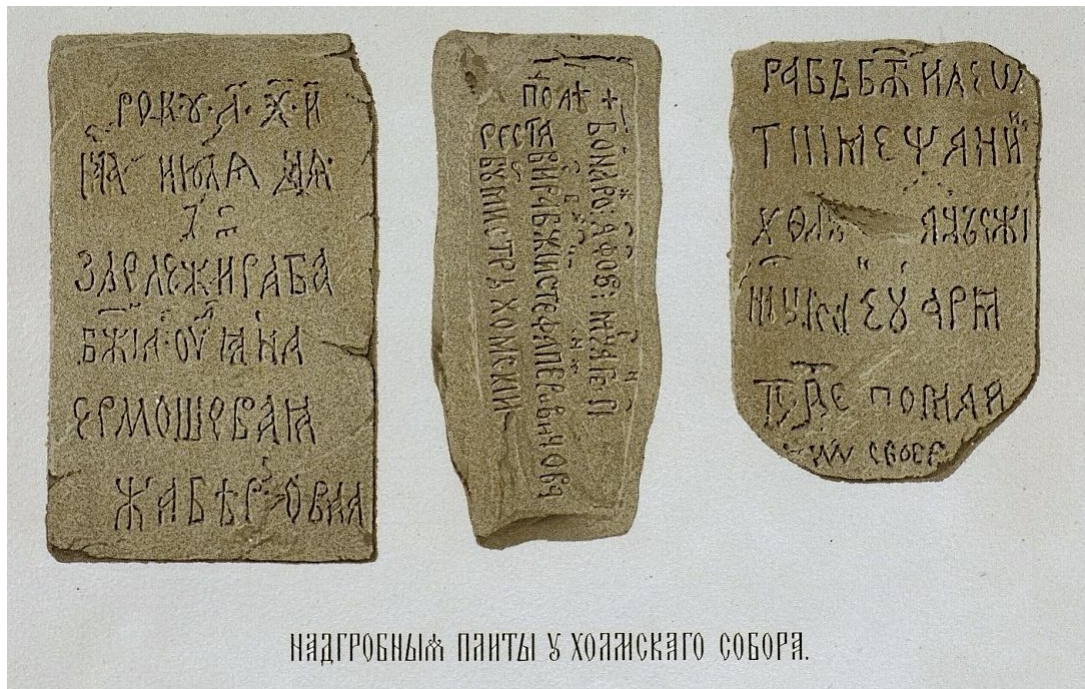
³Адміністрація регіональних ландшафтних парків Люблінського воєводства,
вул. Карловича, 4, 20-027, Люблін, Польща

Присвячується 150-тій річниці з дня народження М. Грушевського

In the article the historical way of the Rusyns-Ukrainians of the Kholmshchyna and Pidlyashcha to unity with the Polish peoples in the uprising of 1863 was analyzed. On the background of the memorials of the Ukrainian presence in the described region, the main features of the transformation of the Rusyns-Ukrainians society from the time of the inclusion of Galicia-Volyn Rus to Poland were analyzed until the moment of struggle together with the Polish in the uprising of 1863 against Russian Empire.

Ключові слова: Холмщина та Підляшшя, русини-українці, повстання 1863 р.

У випадку питання про участь українців у визвольному повстанні 1863 р. зазвичай згадують про ставлення до нього українців з Наддніпрянщини. В той же час абсолютно незаслужено обходиться увагою питання участі в ньому українців – греко-католиків Холмщини та Підляшшя. Зрозуміло, що входження земель Галицько-Волинської держави у склад Польського королівства та Великого князівства Литовського аж ніяк не супроводжувалося зникненням автохтонів - русинів. Натомість поділ руської спадщини між Литвою та Польщею поклав початок формуванню в складі забужанської Волині нових етнографічних регіонів – Холмщини і Підляшшя. Перша входила до складу Польщі, а друга - Великого Князівства Литовського. Колишнє руське боярство швидко стало на шлях полонізації та зміни визнання на католицьке. Натомість широкі верстви населення ще довгий час лишалися православними [1]. Наочним свідченнями про русинів того часу є старовинні нагробки XVI-XVII ст., що збереглися на православному кладовищі на Холмській гірці, написи на яких згідно оцінці А. Андрусяка виконані на церковнослов'янській мові зі слідами полонізмів та українізмів.

Рис.1. Надгробні плити з епітафіями XVI-XVII ст. на церковнослов'янській мові з православного кладовища біля базилики народження Богородиці збережені на російській світлині часів московського панування

Rys. 1. Nagrobki z epitafium XVI-XVIII w. w języku cerkiewno-słowiańskim na cmentarzu prawosławnym w pobliżu Bazyliki Chelmskiej pokazane na rosyjskiej pocztówce czasów zaboru

Хоча колишня столиця - Холм - став другорозрядним містом в польській державі, значення його суттєво підвищилося після прийняття частиною православного духовенства унії з Римом у 1596 р. З Підляшшя, з с. Рожанка (Różanka) походив, зокрема, Іпатій Потій – один з організаторів унії, а Холм став центром уніатського єпископства [2].

Останні розкопки в Холмській базиліці виявили багатий матеріал, пов'язаний з життям русинсько-уніатського духовенства. Уніатський єпископ-русин Якуб Суша вперше звернув увагу на історію Холма, підготувавши на цю тему історичну працю. Активний діяч уніатства - Мефодій Терлецький відновив у 1638-1640 рр. Данилову церкву на Холмській гірці. У 1640-49 рр. він також збудував поруч з нею василіанський монастир. Ця будівля в дещо перебудованому стані збереглася до нашого часу [1,3].

Рис. 2. Будівля монастиря василіан побудована Мефодієм Терлецьким у 1640-1649 рр.

Rys. 2. Budynek klasztoru Bazylianów zbudowany przez Metodego Terleckiego w 1640-1649

Прийняття унії призвело до розколу русинів на православних - на Сході та уніатів - на Заході. Саме цей розкол призвів до того, що вже під час Хмельниччини русини-уніати опинилися проти своїх одноплемінників на боці Речі Посполитої. Це наочно демонструє замовлена василіанами в Гданську срібна прикраса олтаря Холмської базиліки з зображенням перемоги поляків під Берестечком. До речі, за припущенням науковців, вона містить найдавніше зображенням Холма [3].

Поразка Хмельницького в боротьбі проти унії на західних українських землях призвела до того, що Волинь, зокрема Холмщина та Підляшшя почали вкриватися мережею нових уніатських церков, серед яких своєю архітектурою і розписами вирізняється мурована церква в Щебрешині [4].

Рис. 3. Мурована церква в Щебрешині XII-XVIII ст.

Rys. 3. Murowana cerkiew w Szczepieszynie z XII-XVIII w.

Переяславська рада та розділ Польщі призвели до поглинання українських земель новою імперією - Російською. Російське православ'я, яке на той час контролювало надніпрянських русинів-українців, ставилося до уніатів лише як до зрадників та конкурентів. Отже поширення російської влади на колишні землі Речі Посполитої супроводжувалося відновленням православ'я та ліквідацією унії. Така агресивна політика нового окупанта ще тісніше зблизила русинів - греко-католиків з поляками. Греко-католицьке духовенство добре розуміло, що в Росії для них немає майбутнього. Після вибуху повстання Т. Костюшка у 1794 р. в Холмі накопичилися війська повстанців. В них було багато українців - греко-католиків, які гаряче підтримували свою (польську) державність. Проте 8 червня 1794 р. російські війська в битві під Холмом розбили повстанців. Підтримка греко-католиками цього і листопадового повстання 1831 р., а також зближення станом на ХІХ

ст. греко-католицького обряду з римським, призвело до того, що поляки почали остаточно вважати, як греко-католицьке духовенство, так і його паству, своїми [1].

В таких умовах польське визвольне повстання на найбільш західних українських етнічних землях могло повністю опертися на русинів-українців. Більше того, греко-католицьке духовенство взяло активну участь у його ініціюванні. В 1861 р. напередодні січневого повстання на Холмській гірці, у Грубешові та у Любліні відбувалися політично-релігійні маніфестації, в яких брав участь, зокрема, Степан Лаврисевич настоятель греко-католицької парафії св. Норберта в Кракові (1863–1864 рр.). Він вважав що Русь без Польщі *«рано чи пізно приречена на поглинання Росією»*. Поглинання Русі самою Польщею він, звичайно не коментував, адже йому це видавалося природнім. С. Лаврисевич взяв участь також у відомій патріотично-релігійній маніфестації в річницю польсько-литовської унії під Городлом 28.09.1861 р. Тут він виголосив палку промову, яка закликала до співпраці українців та поляків у боротьбі проти росіян. До речі, могила С. Лаврисевича збереглася у сумновідомому с. Сагринь [5].

Русини-греко-католики масово брали участь у повстанні 1863 р. (ще одна причина чому його варто називати повстанням народів Російської імперії, а не виключно польським). Серед них, зокрема, варто згадати М. Нечая – лікаря з Дубенки, який виявився напрочуд ініціативним ватажком. Вночі з 1 на 2 лютого 1863 р. його загін опанував Грубешів. Повстанці перебували в місті до 6 лютого. 17 лютого 1863 р. його загони були розбиті в битві з росіянами під Рудкою над Бугом. Нечая ще вдалося зібрати частину людей та поєднати сили з повстанцями з Володави. Проте, 22 лютого в наступному зіткненні його загін був остаточно розбитий, а сам він потрапив в полон. На честь М. Нечая у Красноставі зараз названо вулицю. Неподалік від неї, на місці, де 19 березня 1863 р. росіяни стратили Нечая, встановлено пам'ятник. Пам'ятник цьому русину поставлено і у його рідній Дубенці над Бугом [5].

Рис. 4. Місце страти М. Нечая у Красноставі

Rys. 4. Miejsce stracenia M. Neczaja w Krasnymstawie

Серед учасників повстання - греко-католиків, були також жінки. Зокрема, згадується Олександра Лада 1848 р.н. з с. Копилов біля Городла. Разом з батьком Юстином – греко-католицьким священником вона брала участь в роботі Національної Організації. Царська влада оскаржувала її у збиранні податків для повстання. 26.12.1864 р. Олександра була заарештована в Грубешові та сиділа в тутешній в'язниці. Раніше 16.12.1864 р. туди ж посадили і її батька. Дівчину випустили лише через три з половиною місяці під нагляд поліції. Згодом з в'язниці випустили і її батька [6].

Російський уряд в повній мірі скористався з факту участі греко-католиків у повстанні. Після його придушення указом Олександра II у 1864 р. на території Польщі скасували усі релігійні ордени, в тому числі і василіан. Це поклало кінець їх монастирю та бібліотеці в Холмі. А в 1875 р. російська влада пришвидшила реалізацію своїх планів і ліквідувала на Холмщині і Підляшші греко-католицьке віросповідання. При цьому верхівка греко-католицького духовенства під тиском влади перейшла на православ'я, церкви також було змінено на православні, а вірні-греко-католики оголошені православними. Тих з них, які не хотіли відвідувати православну церкву, почали заганяти туди поліція та військо. Найбільш впертих висилали до Сибіру [5].

Тож, повторилися драматичні події часів прийняття самої унії. Це призвело в свою чергу до наступного драматичного розколу – тепер вже серед західної частини українців. Внаслідок цього автохтони Волині, Холмщини і Підляшшя стали знову православними, тоді як їх брати з Галичини залишилися греко-католиками. Цей розкол породжений новим окупантом не один раз ще дасться в знаки при спробах об'єднати зусилля у визвольній боротьбі.

Водночас факт пропольської орієнтації греко-католиків, їх ангажування у польський визвольний рух та пізніший перехід багатьох з них на римський обряд, дали полякам у 1918 р. аргументи в суперечці з УНР щодо найзахідніших українських земель. І це незважаючи на те, що на теренах Холмщини та Підляшшя до біженства 1915 р. українське населення було домінуючим, а ареал його поширення чітко простежується і зараз по зоні поширення церков на території сучасного Люблінського воєводства [4].

Rusini-Ukraińcy Chełmszczyzny i Podlasia - droga do powstania styczniowego

I. Parnikoza¹, A. Ślęzak-Parnikoza², K. Wojciechowski³

¹NHAM "Kijowska Forteca", 01133, Kijów, ul. Hospitalna, 24-a, Ukraina, ivan.parnikoza@gmail.com

²Lokalna Grupa d/s Ochrony Wilka na Wysoczyźnie Elbląskiej, 82-340, Tolkmicko, Brzezina, 2a, Polska

³Zespół Lubelskich Parków Krajobrazowych, 20-027, Lublin, ul. Karłowicza 4, Polska

Poświęcono 150-leciu urodzin M. Hruszewskiego

Słowa kluczowe: Chełmszczyzna i Podlasie, Rusini-Ukraińcy, powstanie styczniowe

Kiedy mówimy o udziale Ukraińców w powstaniu styczniowym zwykle wspomina się o Ukraińcach z Naddnieprza. W tym samym czasie, zupełnie niesłusznie pomijając udział Ukraińców - unitów z Chełmszczyzny i Podlasia. Oczywiście jest, że inkorporacja ziem Księstwa Halicko-Wołyńskiego w skład Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, nie doprowadziła do zaniku jego autochtonów - Rusinów. Natomiast podział najbardziej zachodnich ziem ruskich między Litwę, a Polskę zainicjował utworzenie nowego podziału Zabuziańskiego Wołynia na nowe regiony – Chełmszczyznę i Podlasie. Pierwszy był częścią Polski, a drugi - Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dawna szlachta ruska szybko uległa polonizacji i zmianie wyznania na katolickie, podczas gdy ogół społeczeństwa przez długi czas pozostawał przy prawosławiu. [1] Wyraźne świadectwo o Rusinach tego czasu dają stare nagrobki XVI-XVII w., zachowane na cmentarzu prawosławnym na stokach Wysokiej Górki w Chełmie. Inskrypcje na nich, według oceny dokonanej przez A. Andrusiaka, wykonane zostały w języku cerkiewno-słowiańskim z naleciałościami polonizmów i języka staroukraińskiego.

Рис. 5. Сучасний стан нагробної плити Уляни Єрмошевої 1606 р. Фото І. Парнікози, 2018 р.

Rys. 5 Aktualny stan nagrobka Uliany Ermoszewej, 1606. Photo I. Parnikoza, 2018

Mimo że dawna stolica – Chełm – stał się miastem drugorzędnym w Państwie Polskim, jego wartość znacznie wzrosła po przyjęciu przez część duchowieństwa prawosławnego unii z Rzymem w 1596 roku. Na Podlasiu, we wsi Różanka urodził się Hipacy Pocij - jeden z organizatorów Unii, a Chełmska Górka stała się centrum biskupstwa unickiego [2].

Ostatnie wykopaliska w Bazylice Chełmskiej udostępniły bogaty materiał związany z życiem rusko-unickich duchownych. Unicki biskup-Rusin Jakub Susza pierwszy zwrócił uwagę na historię Chełma, przygotowując na ten temat pierwszą historyczną pracę. Szczególnie aktywny wśród duchownych unickich - Metody Terlecki w latach 1638-1640 odnowił cerkiew Daniela Romanowicza na Chełmskiej Górce. W latach 1640-49 wybudował także obok niej klasztor bazylianów. Ten budynek w niezmiennym stanie zachował się do dziś [1,3].

Przyjęcie Unii doprowadziło do rozłamu w środowisku Rusinów – na prawosławnych – na wschodzie i unitów – na zachodzie. Rozłam ten doprowadził do tego, że w czasie powstania Chmielnickiego Rusini-uniti opowiedzieli się przeciwko swoim prawosławnym rodakom ze wschodu po stronie Rzeczypospolitej. Unaocznia to srebrne antepedium z bazyliki w Chełmie, zamówione przez bazylianów w Gdańsku, z obrazem zwycięstwa Polaków pod Beresteczkiem. Nawiasem mówiąc, naukowcy zakładają, że zawiera on najstarszy wizerunek Chełma [3].

Рис. 6. Імовірне зображення Холму на срібній оздобі олтаря Холмської базилики

Rys. 6. Przymyślny widok Chełma na srebrnym antepedium Bazyliki Chełmskiej

Porażka Chmielnickiego w walce z unią na zachodnich ziemiach Ukrainy oznaczała, że na Wołyniu, w tym Chełmszczyźnie i Podlasiu zaczęło przybywać wiele nowych cerkwi unickich. Pośród nich swoją architekturą i freskami wyróżnia się między innymi kamienna cerkiew w Szczebrzeszynie [4].

Rada Perejaśławska i upadek Rzeczypospolitej doprowadziły do wchłaniania ziem ukraińskich przez nowe imperium - Rosyjskie. Rosyjski Kościół Prawosławny, który w tym czasie kontrolował Rusinów-Ukraińców Naddnieprza, traktował unitów wyłącznie jako zdrajców i konkurentów. Tak więc zagarnięciu dawnych ziem Rzeczypospolitej przez Rosję towarzyszyło przywrócenie ortodoksji i kasata unii. Ta agresywna polityka nowego okupanta jeszcze głębiej skonsolidowała Rusinów-unitów z Polakami. Duchowieństwo unickie wiedziało dobrze, że w Rosji nie ma przyszłości. Po wybuchu powstania T. Kościuszki w 1794 roku w Chełmie zgromadzili się powstańcy, między nimi dużo Ukraińców-unitów, którzy zawzięcie bronili swojej ojczyzny (Polski). Jednak 8 czerwca 1794 r. wojska rosyjskie w bitwie pod Chełmem rozbiły powstańców. Poparcie przez unitów tego powstania, a także powstania listopadowego 1831 r., oraz coraz większe zbliżenie obrządku unickiego do rzymskiego na początku XIX wieku, sprawiły, że Polacy zaczęli ostatecznie traktować unitów jako swoich [1].

W takich warunkach polskie powstanie wyzwolencze w najbardziej zachodnich ukraińskich ziemiach etnicznych mogło całkowicie oprzeć się o Rusinów-Ukraińców. Ponadto duchowieństwo unickie wzięło czynny udział w jego inicjacji. W 1861 roku w przededniu powstania styczniowego, na Wzgórzu Katedralnym w Chełmie, w Hrubieszowie, a także Lublinie odbyły się manifestacje polityczne i religijne, w których szczególnie wyróżnił się Stefan Laurysiewicz - proboszcz grekokatolickiej parafii św. Norberta w Krakowie (1863-1864). Uważał on, że Ruś bez Polski "*wcześniej czy później skazana jest na wchłonięcie przez Rosję*". Oczywiście nie komentował on wchłaniania Rusi przez samą Polskę, ponieważ wydawało mu się to naturalne. Stefan Laurysiewicz uczestniczył także w słynnej patriotycznej i religijnej manifestacji w rocznicę unii polsko-litewskiej pod Horodłem 28.09.1861. Wygłosił tutaj płomienne przemówienie wzywające do współpracy między Ukraińcami i Polakami w walce z Rosjanami. Przy okazji warto powiedzieć że grób Stefana Laurysiewicza zachował się w owianym złą sławą Sahryniu [5].

Рис. 7. Микола Нечай – русин- один з ватажків повстання 1863 р. на Холмщині

Rys. 7. Mykoła Neczaj – Rusin - jeden z przywódców powstania z 1863 r. na Chelmszczyźnie

Rusini-unici masowo wzięli udział w powstaniu styczniowym w 1863 roku (kolejny powód, dlaczego należy traktować to powstanie jako zryw narodów imperium, a nie wyłącznie Polski). Wśród nich w szczególności warto wspomnieć Mykoły. Neczaja - lekarza z Dubienki, który okazał się zaskakująco aktywnym watażką. W nocy z 1 lutego na 2 lutego 1863 roku jego oddział opanował Hrubieszów. Powstańcy zajmowali to miasto do 6 lutego. 17 lutego 1863 r. jego wojska zostały pokonane w bitwie z Rosjanami pod Rudką nad Bugiem. Neczajowi udało się zebrać część oddziału i połączyć siły z powstańcami z Włodawy. Jednak 22 lutego, w następnym starciu, jego oddział został ostatecznie rozбит, a on sam został schwytany. Na cześć M. Neczaja w Krasnymstawie nazwano ulicę. Niedaleko niej, w miejscu, w którym 19 marca 1863 r. był stracony Neczaj, postawiono pomnik. Pomnik Neczaja stoi także w jego rodzinnej Dubience nad Bugiem [5].

Wśród uczestników powstania-unitów były także kobiety. W szczególności Aleksandra Lada, urodzona w 1848 roku, we wsi Kopyłów w pobliżu Horodła. Wraz z ojcem, Justynem, grekokatolickim księdzem, uczestniczyła w pracach Organizacji Narodowej. Władze rosyjskie oskarżały ją o zbieranie podatków na powstanie. 26 grudnia 1864 r. Aleksandra została aresztowana w Hrubieszowie i osadzona w miejscowym więzieniu. Wcześniej 16 grudnia 1864 r. osadzono tu i jej ojca. Dziewczyna została zwolniona dopiero po upływie trzech i pół miesiąca i pozostała pod obserwacją policji. Następnie i jej ojciec został zwolniony z więzienia [6].

Rząd rosyjski w pełni wykorzystał fakt, że unicy uczestniczyli w powstaniu. Po jego stłumieniu dekretem Aleksandra II w 1864 r. w Polsce zniesiono wszystkie zakony, w tym także bazylianów. To położyło kres ich klasztorowi i bibliotece w Chełmie. W 1875 r. Władze rosyjskie przyspieszyły realizację swoich planów i ogłosiły kasatę unii na Chełmszczyźnie i Podlasiu. Przy tym duchowieństwo unickie pod naciskiem władz przeszło na prawosławie, cerkwie zostały również zmienione na prawosławne, prawosławnymi ogłoszono wszystkich wiernych unitów. Ci z nich, którzy nie chcieli chodzić do cerkwi prawosławnej, byli zapędzani tam przez policję i wojsko. Najbardziej upartych wysłano na Syberię [5].

Tym samym powtórzyły się dramatyczne wydarzenia z czasów przyjęcia unii. To z kolei doprowadziło do kolejnego dramatycznego rozłamu - teraz wśród zachodniej części Ukraińców. W rezultacie autochtoni Wołynia, Chełmszczyzny i Podlasia ponownie stali się prawosławni, a ich bracia z Galicji pozostali uniatami. Rozłam ten, wygenerowany przez nowego okupanta, będzie wielokrotnie dawał znać o sobie podczas próby zjednoczenia wysiłków w walce wyzwolenczej.

Jednakże fakt propolskiej orientacji uniatów, ich zaangażowanie w polski ruch wyzwolenczy i później konwersja wielu z nich na obrządek łaciński pozwoliły Polakom w 1918 roku pretendować w sporze z Ukraińską Republiką Ludową na większość najbardziej zachodnich ziem ukraińskich. Działo się to pomimo faktu, że na terytorium Chełmszczyzny i Podlasia do bieżącego czasu w 1915

roku, ludność ukraińska była dominująca, a zasięg jej zamieszkiwania jest wciąż wyraźnie widoczny w zasięgu lokalizacji cerkwi na terenach współczesnej Lubelszczyzny [4].

Джерела/ Źródła:

1. Парнікоза І. Холм та Холмщина - подорож для українця. Частина 3: Місто уніатів XIV ст. – 1795 р. <http://h.ua/story/439725/> 05.10.2018
2. Chełm i Chełmskie w dziejach. 1996. Pod redakcją Ryszarda Szczygła. Chełm
3. Dąbrowski D., Słobodian W., Wójtowicz L., 2016. Analiza źródeł pisanych. Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013-2014. Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie. Chełm
4. Слободян В. 2005. Церкви Холмської єпархії. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка
5. Парнікоза І. Холм та Холмщина для українця - подорож для українця. Частина 4: Холмська Русь <http://h.ua/story/440382/> 05.10.2018
6. Bieleń Z. 2015. Bohaterki w czarnych sukniach. Lublinianki i Podlasianki w powstaniu 1863-64. Lublin